

Kapitalist Ekonomide İş, Sınıf Bilinci ve Yabancılaşma Sorunu

İnsan «çalışan» bir canlı türüdür. İnsanın doğa ile olan ilişkisi sadece doğanın verdiği meyveleri toplayıp tüketmek değil, bunları daha faydalı hale getirmek için değiştirmektir. İnsan hayatının yaratıcı yanı da işte budur.

İkel topluluklarda iş, insanın en önemli ve doğal ihtiyaçlarını karşılamak için gereken üretim temeli üzerine bina edilmiştir. Topluluklar büyüyüp, sınıflı toplumlar doğrultusunda gelişince, temel ihtiyaçların karşılanmasının ötesinde giderek artan bir artığın yaratılmasına doğru bir baskı da başlamıştır.¹ Egemen sınıf(lar) tüm hukukî ve idarî yapıyı bu amaç çevresinde örgütlenmiştir.²

Modern kapitalist toplumda ise, iş, kuruluş amaçları çalışanların kendi kullanımları için basit üretim yapmaları hedefinden çok uzak olan kurumlar içinde örgütlenmiştir. Kapitalist işletmenin ana amacı, üretim sürecinden en fazla oranda artık-değer elde etmektir. Bu sürecin bir başka adı da sermaye birikimidir.

Bu perspektiften bakılınca, kapitalist toplumda hayatını sürdürmek için çalışan herkes, sermayenin amaçlarını (birikme ve yoğunlaşma) yerine getirmek için çalışıyor demektir. Bunun anlamı şudur: insan emeğinin ereği, insan hayatının anlamı, sermayenin ereği tarafından belirlenmektedir. Bu düzen içinde bireyler ancak işletmenin devamı için gereken artık-değeri yarattıktan sonra temel ihtiyaçlarını karşılayacak payı alabilirler. Sistemin varlığı, bireyin varlığından öne geçmiştir artık.

Tarihte (köleci ve feodal toplumda olduğu gibi) başka artık ürün/emek elde etme biçimleri de vardı. Bu dönemlerde geleneksel yöntemlerle üretim yapan zanaatkarın, çiftçinin veya hayvan yetiştiren köylünün elinden ürettiği ürünün bir kısmı alındığı halde, bunlar genellikle üretim uğraşlarında özerktiler. Sa-

dece kapitalist üretim biçiminde sermayedar ve/veya onun tayin ettiği yönetici kadro, iş sürecini kendi çıkarları doğrultusunda (en fazla birikim sağlayacak şekilde) sürekli olarak yeniden örgütlerler. Bu düzenlemede iş birimleri birçok işçi arasında bölünerek tüm üretim süreci yönetici kadronun denetimi altına sokulur.³

Bu iş-bölümü içinde çalışan kişi için işin bütünlüğü tamamen kaybolmuş ve ürün ile emek arasında bir kopukluk meydana gelmiştir. İşte bu süreç, yabancılaşmış emeğin temelini oluşturur.⁴

Yabancılaşma kavramının ardında, mülkiyetin bir başkasına devri yatar. Kapitalist ekonomide emekçi, üretim araç ve gereçlerine yabancılaştırıldığı (yani bunlar bir başkasının mülkiyetine geçtiği) gibi, ürününe, ürününden elde edilen değere, kısaca üretim sürecinin tüm sonuçlarına yabancılaştırılmıştır.⁵ Bütün bu kayıplarına karşın, emekçinin kendisine emeğinin karşılığı olduğu söylenen bir ücret verilir.

Bu bakış açısının ışığında görülmektedir ki, kapitalist bir toplumda iş, ekonomik ve psikolojik kayıpları dolayısıyla üretim sürecine (hayatını kazanmak için yaptığı işe) kayıtsız veya düşman bir emekçi kitlesi tarafından görülmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin özünde yatan bu düşmanlık, sermayenin olağan-üstü bir yönetim ve denetim sistemi yaratmış olmasının sonucudur. Çalışan insanın yaratıcılığına ve katkısına büyük ölçüde kapalı, daha büyük oranda artık-değer elde etmeye yönelik hiyerarşik ve otoriter (anti-demokratik) işörgütlenmesi yöntemleri, emeği doğal olarak yabancılaştırmış ve düşman etmiştir (etmektedir).⁶

Bu yöntemler önceleri iş-gününü uzatmakla başladı, sonra daha modern iş teknikleri geliştirilerek iş-günü kısaltıldı. Bu sayede

emek ucuzlatıldı. Emeğin ucuzlatılmasında kullanılan en yaygın uygulama, çağdaş üretimin küçük birimlere ayrılarak, her birimin, bilgisi, eğitimi ve becerisi hemen hemen hiç olan, birbirleriyle yedek parça gibi kolayca değiştirilebilen işçilere yaptırılmasıdır. Böylece üretim, hemen hemen her dalda, oldukça becerili ufak bir grup işçi yerine, basit emekçilerin oluşturduğu geniş bir emek denizi tarafından yürütülür. Bu durumda, becerisiz pek çok işçinin ve çoğunlukta ve birbirleriyle rekabette olduğu bir ekonomide, emeğin değeri düşecek, bireylerin kazancı doyumluk düzeye, ailelerin kazancı ise doyumluk düzeyin altına inme eğilimi gösterecektir.

Üretim küçük, basit iş birimlerine bölününce o iş için gerekli bütün düşünce ve yaratıcılık öğeleri (becerileri) ayıklanacak ve işçi iş sürecinin tamamı üzerindeki bilgisini ya tümüyle yitirecek, ya da bu bilgiyi hiçbir zaman edinemeyecektir. O halde iş ne kadar karmaşıklaşır, bilimselleşir ve makinalaşır, işçi, yaptığı işi o kadar daha az anlar, teknolojik olarak geriler ve emeğe yardımcı olsun diye benimsenen makinanın kölesi haline gelir. Modern teknoloji de, geleneksel iş-bölümünü (emekçinin/üreticinin denetlediği) yok edip, üretim sürecini sermayedarın/yöneticinin denetimi altında bütünleştirerek bu süreçte katkıda bulunur.

Bugün sanayileşmiş ülkelerde toplum bir yanda büyük ölçüde emekleriyle (kol ve kafa) geçinenler, öte yanda üretim araçlarına ve/veya sermayeye sahip olanlar olarak iki ana kategoriye ayrılmıştır. Bu ülkelerin nüfusunun yaklaşık olarak 3/4'nün çalışanlardan oluşmasına karşın Marx'ın⁷ sözcülüğünü yaptığı emekçilerin sosyalist devrimin bilinçli öncüleri olma durumu gerçekleşmemiştir.

Marx ve onun izleyicileri, bireysel üreticilerin proleterleşmesinin ve «kendî içinde» bir sınıf oluşturmasının giderek onların proleter bir sınıf bilinci kazanmalarına yol açacağına inanmışlardı. Bu tez şu temele oturtulmuştu: Sermaye birikimi, bireysel/özerk üreticileri işçileştirir, onları giderek fakirleştirir (sermaye birikimi hacmiyle görece olarak) ve fabrika v.b. büyük üretim birimlerinde bir araya getirir. Bu kolektif üretim birimlerinde (ve onların simgelediği iş örgütlenişi içinde) işçiler üretimin toplumsal (veya kolektif) niteliği ile üretim

araçlarının mülkiyetinin özel niteliği arasında ki çelişkiyi kolayca görebilirler.⁸

Ne var ki, bu bekleş boşta çıktı. Açıklanan çelişkinin devrimci aydınlar tarafından ısrarla gösterilmesine karşın, sanayileşmiş ülkelerin işçi sınıfları sosyalist devrimin öncüleri olmadılar.

Devrimci bir işçi sınıfı bilincinin doğması nedenleri arasında: 1) işçilerin görece refahı —ki bu refah kısmen emperyalizmin nimetleri, kısmen sosyal devletin hizmetleri ile gerçekleştirilmiştir—; 2) Amerika Birleşik Devletleri ve belli başlı kapitalist Avrupa ülkeleri iş-güçlerinin etnik farklılıklar taşımasından ötürü sömürünün ve en kötü işlerin azınlıklara ve göçmen işçilere yüklenmesi ve bu ayırımı sürekli kılan ırkçılığın yaygınlığı; 3) kitle haberleşmesinde, ve haberleşme araçlarındaki tekelleşme ve tekdüzelik, tüketim kültürünü yayan eğitimin ve reklamcılığın varolan düzeyi yüceltme ve kaçınılmaz gösterme etkileri sayılabilir. İşçi sınıfı bilincinin gelişmesini önleyen bu dış etmenlere bir de yukarıda değinilen üretim sürecinin (iş örgütlenmesinin) nesnel özellikleri de katılmalıdır.⁹ İşte, iş sürecinin bu nesnel özellikleri Marx ve izleyicilerinin bekledikleri iş-yerinin bilinç yaratan etkisinin otomatik ve kendiliğinden olmadığını göstermektedir.

KAPİTALİZMİN TEKEL EVRESİNDE İŞ ÖRGÜTLENMESİ

Gerçekten de, kapitalizmin tekeli evresinde iş süreci, işçileri hem birleştirici, hem de dağıtıcı (bireyselleştirici) bir özelliğe sahiptir. Hernekadar, işçiler bugün büyük, modern üretim birimleri içinde toplu olarak üretim yapmakta iseler de, bu gelişme işin tümünün görülmesi için gerekli bilgi, yetenek ve yaratıcılığın işçi için yok olması pahasına gerçekleşmiştir. Bu örgütsel yapı sürdükçe işi örgütleyen işveren veya onun (onların) varlığını gizleyen yönetim kadrosu, üretim için gerekli öğeler olarak kalacaklardır. Onların varlığının devamı hem yeniden ve topyekân bir örgütlenişi önleyecek, hem de böyle bir ihtiyaç ihtimali karşısında bu öğelerin ortadan kaldırılması toplumsal bir gereklilik olarak belirmeyecektir (Kanımızca gerek «karma ekonomi», gerek «halk sektörü» gibi iktisadi programların ardında hep bu olgu yatmaktadır¹⁰).

Siyasal alanda aynı şey sosyal-demokrasi için de ileri sürülebilir. Bu durumda işçinin (asıl üreticinin) katkısından ve bilgisinden tamamen soyutlanmış bir iş (üretim) süreci, yönetici bir kadroya (sermayedar, idareci, plancı, mühendis v.b.) doğal olarak ihtiyaç gösterecektir. Bu durum tüm üretim sürecinin işçiler tarafından denetlenmesine dayanan işyerinin sosyalist örgütlenmesiyle —iş-demokrasisi ile— çelişiktir. Şimdi, bu çelişkiyi besleyen modern kapitalist iş-örgütlenmesinin temel niteliklerine daha yakından bakalım.

Büyük üretim birimleri fizik olarak birleştirici (kollektifleştirici) bir işleve sahiptir. Ama kapitalist iş/üretim örgütlenişi bütünlük (ve bütünlüşme) duygusunu birtakım yollarla önler. Bunlardan en önemlisi üretimin seri halinde düzenlenişidir. İş temposu, ya yürüyen bir şerit, veya her aşamada bir işçinin yeni bir parça eklemesi veya fiziksel katkısını gerektiren bir süreklilik ile sağlanır. Bu iş-bölümü, işçileri, yapılan iş veya ürüne katkıları bakımından birleştirici olmaktan çok, katkılarının ortak sonucunu görmedikleri, değerlendiremedikleri ve ortaklıklarının koşullarını saptayamadıkları için, ayırıcıdır (atomize edicidir)¹¹.

Ayrıca, bu seri iş-bölümü/iş-örgütlenişi, bir otomobil fabrikasında, bir petro-kimya tesisinde, bir demir-çelik kuruluşunda olduğu gibi muazzam mekansal dağılıma tabidir. İşçiler aynı iş koşullarının baskısını duysalar bile, aynı işyerinde bir bölümün işçileri öbür bölümün işçilerini tanımazlar bile. Aynı işi yapan grup üyeleri bile iş zamanında çok yüzeysel biçimde etkileşebilmektedirler. İş sürekli olduğundan, son derece dikkat istemektedir. Bu ögelere işin hızını da eklemelidir: çoğu kez işçi durduğu yerden iş saatleri boyunca ayrılmaz bile. İş yaparken konuşmak ise, birçok işyerini «kırleten» gürültü yüzünden imkânsızdır. Zaten yönetici kadro işçilerin birbirleriyle yakınlık kurmalarını verimi düşüreceği ve dayanışmayı artıracacağı gerekçeleriyle her türlü yöntemle önlemeye çalışır.

Bütün bu etmenler iş-gücünün «ayrışmasına» (decollectivization) yol açar. Fakat, kapitalist iş sürecinin ayırıştırıcı karakteri sadece iş örgütlenişinden kaynaklanmaz. Kullanılan teknoloji ve bu teknolojinin yarattığı makineler de bu amaca hizmet eder. Kapitalist

ekonomide teknoloji seçimi, bilinçli olarak katmanlı (hiyerarşik), otoriter ve ayırıştırıcı bir iş düzenlemesi ve onun yeniden üretimi için gerekli koşulları oluşturmak gayesini güder¹². Şu halde, iş/üretim sürecinin böyle örgütlenmesi, toplumun genel katmanlı örgütlenmesinin ve onun doğurduğu tüm eşitsiz ilişkinin hem bir nedeni, hem de sonucudur.

Modern teknolojiyle getirilen ve kapitalist iş yönetimi ile desteklenen ayırıştırma olgusu, emekçiyi her türlü yaratıcı yetenek ve ruhsal doyumdan soyutladığı gibi, işin/üretim toplumsal niteliği ile, üretimin nimetlerinin (ürünlerinin) bireysel niteliği/amacı arasındaki çelişkiyi de kamufle eder. Bu yüzden de, umulanın tersine, modern kapitalist evrede büyük işyerleri kollektif bilincin beşiği olacağına, güçsüzlük duygusunun, toplumsal tecridin ve bireyselliğin doğduğu yerler olmuştur¹³.

BİREYSEL KÜLTÜRÜN NESNEL KÖKENLERİ

İş örgütlenişinin bu ayırıştırıcı ve bireyselleştirici nitelikleri karşısında, insanlar, umut, yaratıcı yetenek ve enerjilerini iş alanından çekerek, modern kapitalizmin sunduğu başka (belki geride bıraktığı tek alternatif olan) bir alana, bireysel hayata, yöneltmek zorunda bırakmıştır.

Bireysel hayat, ileri derecede sanayileşmiş olan toplumlarda önce, artık nesnel kökenleri ortadan kaldırılmış olan cemaati yenden ve yapay olarak, yaratmak arayışı biçiminde gelişti. «Suburb» denen kent-dışı mahalleler, oyun, kültür, din ve etnik kökenli derneklerle bu arayış sürdü. Bugün varılan aşama, hippî (veya başka kontr-kültür) kültürlerinin yarattığı toprağın ortak mülkiyetinden doğan çocukların ortaklaşa benimsendiği komünlerin ortaya çıkışıdır. Ne var ki, farklı bir üretim biçiminin toplumsal dokusunun ürünü olan cemaati arayış, geniş kitleler için başarılı olmadı. Ama bu toplumsal-psikolojik boşluk doldurulmalıydı ve nitekim iki ana kült ile dolduruldu: 1) Üstün-insan kültü; 2) mal fetişizmi.

Tüm hayatını ve geleceğini denetleyen bir sistemin baskısı altında kapıldığı endişe ve güçsüzlük duygusu sahte bir süpermen kültü ile kapatılmaya çalışıldı. Süpermeni, süperkadın, süper-fare, yarasa-adam ve nihayet

biyonomik adam izledi. Bu olmayan kahramanların gömleklerini milyonlarca genç giydi, adlarına hayranlar kulüpleri oluşturuldu. Üstün güçleriyle ayrıca tatminsiz kitlelerin şiddete (patolojik dışlaşmaya) ihtiyacını da karşılayan bu kültürel sapma, yine şiddet ögesinin ağır bastığı kıran kırana sportif faaliyetler teşvik edildi. Kitlelerin katılmadan, uzaktan izledikleri ve kendileriyle özdeşledikleri biyolojik özellikleriyle bile oynanarak hazırlanan yarışmacıların karşılaştıkları spor yarışmaları geliştirildi, yüceltildi ve vazgeçilmez bir mal olarak topluma sunuldu.

Öte yandan, psikoloji ve psikiyatrinin tüm imkânları kullanılarak dalga dalga insan hayatının her alanına ve anına nüfuz eden reklam, bireysel hayatın «gerçek» ve «gerçeğin» insanı sarmalayan türlü renkte ve nitelikte mallar olduğu vurgulandı. Bu durumda özel hayattan beklenen toplumsal doyum, insanın kişisel/bireysel ihtiyaçlarını karşılamak için elinde kalan belki tek alternatif olan çekirdek aile çerçevesi içinde hapsedildi.

Kişisel özerklik böylesine sahte bir temele bağlandıktan, kişinin gelişme imkânları böylece bireyselleştirildikten, toplum ve topluluktan (cemaatten) koparıldıktan sonra, birey kendisini kuşatan çevreyi oluşturan mallarla bütünlüşmeye itildi. Modern insan büyük ölçüde temel ihtiyaçları dışında oluşan ve onun doğasına yabancı, ama toplumsal açıdan makbul olan bu yapay çevrede kişiliğini aramak durumunda kaldı. Bu kişilik, amacı kara yönelik üretim sürecinin kendisine zorla kabul ettirilmiş olan örgütlenişi içinde yaratılan sahte ihtiyaçların belirlediği yapay bir kişiliktir. Böylesine bir kişiliğin oluşumu, büyük ölçüde sistemin gerekli saydığı metalara sahip olmakla gerçekleşmektedir. Coca Cola'nın «gerçek şey» olduğu yerde, bireye, bir otomobil reklamında görünen dilberin geçici sahibi olmak veya belirli bir cins kumaş giyen yakışıklı delikanlının veya bayanın kendisi olmak sahte imkânı sunulmaktadır. İşte modern kapitalist toplumun, onu oluşturan bireylere sunduğu nihai gerçeklik budur.

Benimsettirilmek istenen bu gerçekliğin inandırıcı olması için insanların her türlü toplumsal/kültürel köklerden ve geleneklerden koparılıp, bireyselleştirilmesi gerekir. Ancak bundan sonra insanlar yeni hayat ve değer

kalıplarına kolayca alıştıırılabilirler. İstenilen amaç, kapitalist toplumda, işin/üretim örgütlenmesinden başlayıp, bireysel tecride varan bir süreç içinde gerçekleştirilir.

Görülüyor ki, buraya kadar izlenen analiz, klasik Marksist teorinin, emeğin toplumsallaşmasının (emeğin büyük işyerlerinde toplanmasının) devrimci bir işçi sınıfı bilinci geliştireceği teziyle yüzde yüz uyuşmamaktadır. Yüzde yüz terimini kullanıyoruz, çünkü, emeğin toplumsallaşması, bir işçi sınıfı bilincinin doğuşu için gerekli bir ön-koşuldur. Ama, 20. yüzyıl A.B.D.'sinde ve Avrupasında görüldüğü gibi, bu ön-koşul, iş-gücünün ayrışmasını sağlayan ve devrimci bir işçi sınıfı bilinci doğmasını önleyen bir etmen de olabilir.

Adıgeçen ülkelerde, kapitalist örgütlenmenin yapısından dolayı işyerinde başlamayan devrimci hareket, öğrenci hareketleri, kadının özgürleşmesi hareketleri, etnik grupların başkaldırıları şeklinde patlak vermiştir. Fakat, tüm yabancılaştırıcı ve ayırıştırıcı etkisine karşın, işyeri, yine de siyasal amaçlı örgütlenme için en stratejik alandır. O halde emekçileri bütünlüştürmek, onların siyasal potansiyelini harekete getirmek için saptanacak her program hem işyerini, hem de onun dışındaki toplumsal-siyasal alan arasındaki ilişkiyi gözetenek hazırlanmalıdır.

İŞ DEMOKRASİSİ VE YENİDEN ÖRGÜTLENMENİN KOŞULLARI

Kapitalist üretim tarzında iş barışı ve işçilerin karar alma sürecine katılması bugünkü uygulama içinde, işçilerin bazı yöneticilerini kendilerinin seçmeleri, üretimle ilgili bazı konularda oy kullanmaları gibi mekanizmalardan öteye geçmemiştir. Ne var ki, varolan üretim örgütlenmesi üzerine bina edilen bu mikro-parlementer sistem, işçinin baskı, sömürü ve yabancılaştırma süreçlerinin etkilerinden kurtulmasına yetmemektedir. Çünkü, işçiler, hâlâ katıldıkları işin örgütlenişi ve üretimin başından sonuna dek yürütülmesi/planlaması için kendilerinin dışındaki uzman ve yöneticilere bağlı kalacaklardır. Seçim için işçilere sunulan yönetici adayları ve teknolojik açıdan önlerine sunulan yönetici adayları ve teknolojik açıdan önlerine sürülen seçenekler, bu uzmanların saptadıkları seçeneklerdir.

İş örgütlenmesinin (yapısının ve amacının), yönetim biliminin ve üretimde kullanılan teknolojinin birer mitoloji olmaktan çıkıp, işçinin bilgisi ve katkısına açık olması, üretimin de, ürünün de yeniden onu yaratan kollektivitinin malı olmasını sağlayacaktır. Modern insan ancak emeğinin ereğini ve örgütsel yapısını kendi biçimlendirdiği sürece, emeğine ve onun ürününe olduğu kadar, kendi yarattığı dünyaya yabancı olmaktan kurtulacaktır. Bu amacın gerçekleşmesi modern kapitalist işyerinin örgütsel özelliği yüzünden ön-

leniyorsa, siyasal bilinç işyerine dışarıdan getirilmelidir. Çünkü, toplumsal çelişkilerin alanı sadece işyeri değil, sınıf çıkarlarının karşılaştığı, çatıştığı tüm toplumsal ilişkiler ve kurumlardır. Bu ilişki alanları ve kurumlarda (ki bunların en önemlisi devlettir) çelişki daha belirginse, siyasal seferberlik bu alanlardan başlayabilir¹⁴ ve işyerine vardırılabılır. Önemli olan, çelişkilerin sağlıklı olarak saptanması ve seferberliğin yeni bir toplum düzeni yaratacak içerikle yüklenmesidir. ■

¹ Karl Marx, *Capital* (New York: International Publishers, 1973) Cilt 1, 3. Kısım ve sonrası; Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory* (New York: Monthly Review Press, 1970) Cilt 1, 3. Bölüm; *The Transition From Feudalism to Capitalism: A Symposium* by Paul M. Sweezy, H.K. Takahashi, Maurice Dobb, Rodney Hilton, Christopher Hill. (New York: Science and Society, 1967).

² Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (New York: International Publishers, 1970); Karl Marx ve Frederick Engels, *The German Ideology* (New York: International Publishers, 1973) Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society* (New York: Basic Books, 1969); V.I. Lenin, *The State and Revolution* (Peking: Foreign Languages Press, 1970) 1. Bölüm; Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism* (New Haven, London: Yale University Press, 1964) 3. Bölüm ve sonrası.

³ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century* (New York: Monthly Review Press, 1974); Hans Gerth ve C.W. Mills, *From Max Weber: Essays in Sociology* (New York: Oxford University Press, 1946) Sh., 50.

⁴ Karl Marx, *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844* (ed. Dirk J. Struik) (New York: International Publishers, 1968) S. 106-119; ve *Early Writings* (T.B. Bottomore'un çevirisi) (New York: McGraw-Hill, 1964); Karl Marx ve Frederick Engels, *Selected Works in Two Volumes*, Cilt 1 (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1968) «Ücretli Emek ve Sermaye Bölümü».

⁵ Yukarıdaki yapıtların dışında: Erich Fromm, *Marx's Concept of Man* (New York, Frederick Ungar Pub. Co., 1961; Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958); Fritz Pappenheim, *The Alienation of Modern Man* (New York: Monthly Review Press, 1959); Robert Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx* (Cambridge: Cambridge University Press, 1961); Robert Blauner, *Alienation and Freedom* (Chicago: The University of Chicago Press, 1968)

⁶ Doğu Ergil, «Kapitalist Toplumda İş ve Yabancılaşma» *Tüm. İktisatçılar Birliği Aylık Bülteni* (Kasım, 1975); Michael Harrington, «Marx versus Marx» *New Politics* Cilt 1 (1961) Sh. 112-123; Harry Braverman, a.g.e., Luis Althusser ve Etienne Balibar, *Reading Capital* (New York, 1968); Richard C. Edwards, «Alienation and Inequality: Capitalist Relations of production in Bureaucratic Enterprises», Harvard Üniversitesinde verilmiş olan doktora tezi (1972).

⁷ Marx ve Engels, *Basic Writings on Politics and Philosophy* (ed. Lewis S. Feuer) (Garden City, New York: Anchor Books, 1959) «Manifesto of the Communist Party»; Karl Marx, *Grundrisse* (David Mc Clellan çevirisi) New York, 1972).

⁸ Yukarıda adı verilen yapıtların çoğunda bu tez işlenmiştir. Daha pek çok düşünür ve yapıt adı verilebilir.

⁹ Doğu Ergil, a.g.e.; Robert Blauner, a.g.e.; Ely Chinoy, *Automobile Workers and the American Dream* (New York: Doubleday Co., 1955); Stephen Marglin, «What Do Bosses Do?» *Review of Radical Political Economics*, (1974 Yaz sayısı).

¹⁰ Erdoğan Soral ve İlhan Tekeli, *Halk Sektörü* (Ankara, 1977).

¹¹ John and Barbara Ehrenreich, «Work and Consciousness» *Monthly Review* (Temmuz-Ağustos, 1976) Sh. 10-18; H. Braverman, a.g.e.

¹² S. Marglin, a.g.e.; David M. Gordon, «Capitalist Efficiency and Socialist Efficiency» *Monthly Review* (Temmuz-Ağustos, 1976) Sh. 19-39.; H. Braverman a.g.e.; J. ve B. Ehrenreich, y.a.g.e.

¹³ Yukarıda belirtilen yapıtların yanında, güçsüzlüğün, yabancılaşmanın ve «geri çekilmenin» nesnel temellerinde burada geliştirilmeye çalışılan tezle aynı doğrultuda olmasalar bile, «modern insanın» karşılaştığı bu sorunları sonuç olarak aynen benimseyen bazı bilim adamları ve yapıtları şunlardır: W. Erbe, «Social Involvement and Political Activity, A. Replication and Elaboration» *ASR*, 1964, 29, Sh. 198-215;

E. Fromm, *The Sane Society* (Greenwich: Fawcett Publications, 1955)

K. Keniston, *The Uncommitted: Alienated Youth in American Society* (New York; 1965)

L. Lipsitz, «Working-Class Authoritarianism: A Reevaluation» *ASR* 1965, 30, Sh. 103-109; ayrıca «Work Life and Political Attitudes: A Study of Manual Workers» *APRS*, 1964, 58, Sh. 951-962.

M. Seeman, «On the Meaning of Alienation» *ASR*, 1959, 24, Sh. 783-791.

Aynı yazarın, «Alienation and Knowledge: A Comparative Study of Powerlessness and Learning» *Sociometry*, 1967, 30, Sh. 105-123.

Aynı yazarın, «On the Personal Consequences of Alienation in Work» *ASR*, 1967, 32, Sh. 273-285.

¹⁴ V.I. Lenin, a.g.e. ve *What Is To Be Done* (Peking: Foreign Languages Press, 1973).